

В І Д Г У К
офіційного опонента

про дисертацію **ШМАТКО ІННИ ВОЛОДИМИРІВНИ**
«Формування та системно-словотвірна організація української
бджільницької термінології» на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук спеціальністю 10.02.01 - українська мова 035 - філологія
(Вінниця - 2018)

Питання формування терміносистем, їх структурної організації належить чи не до найактуальніших на сучасному етапі розвитку мови, оскільки чимало термінологій лінгвісти ще не описали. До однієї із таких належить і галузь бджільництва, до якої час від часу зверталися українські мовознавці, однак повного детального опису цієї терміносистеми ще не було. Тому актуальність теми не викликає жодних застережень, навпаки – лише схвалення. Зібрати термінолексику цієї галузі, розібратися в ній, дослідити процес становлення й особливості її формування, розглянути системну організацію – завдання не з простих, тим паче для філолога.

Як прийнято, дисертантка зробила екскурс в історію лінгвістичних досліджень терміносистеми.

Систему термінів бджільництва представлено як польову структуру, що складається з полів різного рівня. Заслуга дисертантки в тому, що в її роботі *вперше* виокремлено й проаналізовано термінні та лексико-семантичні поля, що характеризують УТБ як цілісну терміносистему. Джерельною базою роботи стали 10 тисяч термінів, дібраних із пам'яток, лексикографічних (120 назв), етнографічних праць, наукової, науково-популярної та фахової літератури, державних стандартів та періодики, що викликає захоплення й схвалення, адже опрацювати таку кількість потрібної літератури, щоб зібрати відповідний матеріал, потрібно не один рік наполегливої та відповідальної роботи. Тому вона вигідно вирізняється з-поміж подібних, і передусім такою кількістю опрацьованого матеріалу.

За мету І.В.Шматко поставила — з'ясувати склад, особливості, формування, структурну та системну організацію, лексико-семантичні особливості УБТ, виявити основні способи і процеси номінації бджільницьких понять (С. 35 дисертації, С.2 автореферату).

Система методів: лінгвістичного спостереження, історичної інтерпретації, описово-аналітичний — допомогли дисертантці простежити появу і становлення того чи іншого бджільницького терміна (і навіть на часових зрізах!), показати його специфіку. Власне етимологічні довідки, динаміка фіксації тієї чи іншої фахової назви вигідно вирізняє дослідження Інни Володимирівни від інших робіт аналізу терміносистем і цілком відповідає задекларованій темі.

Допоміжні методи і прийоми (компонентний, етимологічний, дериваційний, дистрибутивний, класифікації та моделювання, узагальнення, кількісних підрахунків) сприяли чіткій класифікації термінів за термінополями, тематичними та лексико-семантичними групами й підгрупами, виявленню словотвірних моделей, показали вплив контексту на зміну значення чи появу нового відтінку у семантичній структурі терміна, а також виявили їх кількісне співвідношення в одній терміносистемі.

Основна частина має три розділи, у який йдеться про лінгвістичні особливості формування української бджільницької термінології, системно-структурну організацію сучасної УБТ на лексико-семантичному рівні і словотвірно-структурну організацію українських бджільницьких термінів на лексико-граматичному рівні. Якщо у другому розділі йдеться про структуру термінополя, то у третьому про словотвірну структуру термінів.

У першому розділі дано визначення бджільницького терміна (слово / словосполучення, що називає конкретне поняття бджільництва). Однак одразу виникає запитання: а що охоплює поняття *бджільництво*? Адже це *галузь сільського господарства, яка займається розведенням бджіл та отриманням від них меду та інших продуктів бджільництва*. Цінність цієї

галузі визначає, з одного боку, виробництво лікувально-дієтичних продуктів харчування, (меду, воску, прополісу, бджолої отрути і маточного молочка), які одержують безпосередньо від бджіл), а з іншого — величезною роллю медоносних бджіл у запиленні ентомофільних культур, підвищенні їхньої врожайності, покращенні якості сім'я і їх плодів. (Вікіпедія). Лише на стор.40 дисертантка торкнулася теоретичного і практичного аспектів розвитку бджільництва. А також у другому розділі описала термінополе цієї лексеми.

На початку розділу, що має назву «Основні періоди розвитку української бджільницької термінології», здійснено екскурс в історію бджільництва, яка сягає VI тисячоліття до н.е. і в цей час з'являється назва *бджола* (*пчела, пчель*)?? Гадаємо, що дисертантка допустила деяку неточність, оскільки бджільництво як окрема галузь сільського господарства, поза всяким сумнівом, могла з'явитися у такий віддалений від нас час, а от чи назва існувала саме у такому вигляді, беремо під сумнів. Очевидно, з'являється поняття, яке має різні мовні варіації у кожній із мов.

У формуванні української термінології бджільництва дисертантка виділяє 4 основні періоди: 1) формування лексики бортного бджільництва (X ст. – середина XVI ст.); 2) формування прототермінології колодного пасічництва (II половина XVI ст. – кінець XVIII ст.); 3) формування термінології рамкового (раціонального) бджільництва (початок XIX – кінець XX ст.); 4) формування сучасної термінології промислового бджільництва (кінець XX – початок XXI ст.). Дуже добре, що у назвах цих періодів відсутнє слово український, бо у них йдеться, по суті, про становлення галузі, яка не має чітко окреслених національних меж.

У першому періоді подано етимологічні довідки до термінів *бджола, мед, трутень, матка, вулик, віск, рій, пасіка* тощо. Дуже добре, що, окрім словникових статей, дисертантка оперує контекстом пам'яток, де ці лексеми уживано. Зазначено також, що у цей період існують не лише однокласси, а й композити та словосполучення на позначення понять бджільництва. Цей період охарактеризовано досить детально. Він великий за обсягом, і за

розміром переважає опис наступних періодів. У другому періоді дисертантка вказала на фахові видання, що виходили у Києві, Харкові, Петербурзі. Серед них були й україномовні праці.

Найцікавішими для нас є третій і четвертий періоди, оскільки в них зафіксовані україномовні праці, що сприяли становленню й розвитку української термінології бджільництва. У перші десятиліття ХХ ст. виходять журнали «Українське бджільництво» (1910 – 1928), «Українське пасічництво» (Волинь), «Рілля» (Київ). Дисертантка виявила появу нових лексико-семантичних груп: на позначення бджіл та їх угруповань, осіб, що займаються бджільництвом, дій, процесів та операцій, виконуваних у бджільництві, опрідметнених дій, процесів, хвороб бджіл, шкідників бджільництва, медоносних рослин, ознак і властивостей бджільництва тощо.

В останньому періоді І, Шматко виявила низку нових термінів, не зафіксованих у попередніх, таких, як: *апітоесинотерапія*, *безмедичя*, *воскобудівництво*, *восковоловлювач*, *мерва*, *суш* тощо. Серед них чимало запозичених. Терміни бджільництва представлені в законодавчих документах. Нам видається, що такий унікальний матеріал і його детальний аналіз вигідно вирізняє роботу Інни Шматко від аналогічних робіт про дослідження окремих терміносистем.

В окремому підрозділі йдеться про генетичні особливості термінолексики бджільництва. Автор наукової праці виділяє праїндоевропейську лексику: *бджола*, *матка*, *трутень*, *дупло*, *борт* тощо, праслов'янську: *колода*, *пасіка*, *скаля*, *мерва*, *обніж*, *стебник*, *пчельник* тощо, власнеукраїнську: *бджоляр*, *воскосировина*, *зимівник*. Усе це підтверджено покликами на лексикографічні праці, у тому числі й на етимологічний та енциклопедичні словники. Лише 7 % посідають у цій терміносистемі запозичення. Їх так само подано за хронологією входження, починаючи від XVII ст. Це слова грецької, латинської, німецької, тюркських мов, а також творення слів із іншомовних компонентів.

Цікавим і нестандартним є другий розділ роботи. Під кутом номінування наукових понять І.В.Шматко розглядає процес творення і надання назв термінопоняттям. Вона чітко розмежувала бджільницьку термінологію на широковживану й вузьковживану, в межах якої виокремлено вузькогалузеву, міжгалузеву, загальнонаукову (загально технічну). Звернула дисертантка увагу й на діалектну й професійну лексику.

У другому підрозділі йдеться про системну та структурну організацію української бджільницької терміносистеми. Термінологічна системність зумовлена ієрархічними зв'язками між поняттями, яку дисертантка подала за польовим принципом організації лексики, відповідності між планом змісту і планом вираження.

Дослідження польової структури УБТ здійснено за сферами вживання, функціонування, логіко-поняттєвою та поняттєво-семантичною належністю термінів. Визначити термінологічне поле дозволило ознайомлення із контекстом і ситуацією спілкування. Поле має ядро і периферію. У роботі чітко визначено ядерні терміни системи (за структурою, частотністю уживання, сполучувальною активністю, мотивацією тощо. За підрахунками дисертантки, у ядрі налічується 2 947 термінів, у ядерній зоні 600 терміноодиниць. Приядерну зону творять терміни, похідні від ядерної зони – прикметники, дієслова, терміни-словосполучення, їх є 2 347. На периферії І.В.Шматко виявила 6 707 термінів.

За семантичними критеріями у роботі зазначено 29 тематичних груп , таких як: *назви будови бджоли, назви порід /рас бджіл, назви родин бджіл, назви хвороб бджіл, назви угруповань бджіл* тощо. 40 тематичних підгруп, 55 лексико-семантичних груп з 5-ма підгрупами та 2-ма мікропідгрупами.

Дисертантка виявила і досить детально проаналізувала парадигматично-семантичні відношення: гіперо-гіпонімію, полісемію, омонімію, синонімію, антонімію, виявила їхню специфіку у терміносистемі бджільництва. Приклади проілюстровано не лише за певними семантичними групами, а й схематично (С.123, 125, 127, 128).

Розглядаючи явище синонімії, автор наукової праці подала 13 ЛСГ абсолютно тотожних в плані змісту. Детально коментує причини появи такого виду парадигматичних відношень: синхронний і діахронний зрізи, паралельне уживання питомого і запозиченого терміна, необхідність мовної економії, яка виступає паралельно до розгорнутого вислову.. Аналогічно розглянуто й інші види системних відношень: антонімію, полісемію, омонімію тощо.

Антоніми в терміносистемі бджільництва реалізуються у двох типах: лексичному та словотвірному. За семантичними особливостями виділено контрарні, комплементарні, векторні та координатні. Якось незвично сприймати їхній аналіз перед явищем синонімії та омонімії.

Багатозначність термінів описано як внутрішньо системне та позасистемне, міжсистемне явище. А міжсистемне це вже, по суті, ознака транстермінізації і є ілюстрацією розвитку мови, її лексичного складу. Аналогічно розглянуто у роботі й омонімію.

Третій розділ присвячено опису словотвірно-структурної організації бджільницьких термінів на лексико-граматичному рівні. Детально проаналізовано різні види термінотворення: морфологічні (суфіксація, композиція) та неморфологічні (метафоризація, метонімізація), творення термінів-словосполучень (двокомпонентних і багатоконпонентних). Морфологічне термінотворення супроводжується структурою словотвірних гнізд та ілюстрацією різних підвидів цього способу творення, включаючи префіксацію та суфіксально-префіксальний спосіб. Тому у змісті роботи варто було подати назву підрозділу морфологічного термінотворення як «афіксальний спосіб», а не суфіксальний. Нам також видається, що розглянуті у роботі дієприкметники на С. 157 – *вощений*, *воскований* вже перейшли у розряд прикметників. Не погоджуємося також із трактуванням термінів *виліт*, *обліт*, як таких, що утворені префіксальним способом. Це нульсуфіксація або безсуфіксний спосіб творення.

Детально проілюстровано терміни-композити та юкстапозити, терміни словосполучення. Хотілося б запитати дисертантку: як вона ставиться до

термінів з компонентом *подібний* (явна калька з російської мови)? Чи не мають вони у сучасній мові національного відповідника?

Серед складних термінів І.В. Шматко виділила гібридні терміни, що дуже важливо, а серед них ще й виділено групу термінів з компонентом *ani-*.

Серед метафор виділено побутові, антропоморфні, зооморфні, утворені на основі зовнішньої подібності, подібної функції, окремих властивостей тощо. Чітко визначено метонімічні моделі: назва дії/процесу → назва наслідку дії; предмет → те, що в ньому; продукт, матеріал → виріб з нього.

Терміни-словосполучення розглянуті більше за структурою, ніж за способом творення.

Висновки чіткі, лаконічні, повністю передають зміст наукової праці. Список використаних джерел налічує 316 позицій.

У додатках до роботи є 15 схем, які демонструють системну організацію УБТ. Серед них схема, що показує зв'язок бджільництва з іншими галузями знання, унаочнення термінів бджільництва за ступенем тотожності семантичної структури (на основі різних ознак): за генетичними, синтаксичними, словотвірними, фонетичними, стилістичними, знаковими тощо ознаками; в окремому додатку змальовано терміни за польовою структурою, тематичними, лексико-семантичними групами. Найбільшої ваги набув перелік описаних термінів за фіксацією у словниках – своєрідний індекс роботи. У цілому додатки охопили більше 100 сторінок і допомагають чітко побачити терміносистему бджільництва з різних наукових позицій, що додає дисертації переконливості у сприйнятті положень, винесених на захист, научного супроводу.

Усе вищесказане свідчить про величезну роботу, пророблену дисертанткою, її сумлінне ставлення до написання дисертації, добру обізнаність із темою, глибоке занурення в терміносистему.

Роботу виконано в межах наукових тем кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса «Комунікативно-прагматична і дискурсивно-

граматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання» (номер державної реєстрації 0115U000088) (2015–2017 рр.), «Об'єктивна і суб'єктивна мовносоціумна граматика: комунікативно-когнітивний та прагматико-лінгвокомп'ютерний виміри» (номер державної реєстрації 0118U003137) (2018–2020 рр.). Тему ухвалено на вченій раді Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол №13 від 26 червня 2006 р.); затверджено на засіданні бюро Наукової ради з проблем «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (витяг з 35 протоколу № 4 від 30 жовтня 2006 р.); уточнено на вченій раді філологічного факультету (витяг з протоколу № 10 від 20 червня 2018 р.) та на засіданні Вченої ради Донецького національного університету імені Василя Стуса (витяг з протоколу № 12 від 26 червня 2018 р.)

Робота пройшла належну апробацію на наукових між кафедральних семінарах (Вінниця, Ірпінь), 10 міжнародних конференціях (Київ, Рівне, Херсон, Челябінськ), а також Всеукраїнському лінгвістичному форумі (Київ). За темою дисертації опубліковано 15 статей (з яких 8 – у фахових виданнях, затверджених ДАК України, та 2 – у закордонних виданнях (Брно, Челябінськ). Є також 5 праць апробаційного характеру. Усе це переконує нас у сумлінній підготовці вченого та у зацікавленні цією темою наукового товариства.

Поза всяким сумнівом, робота має *теоретичне* значення, яке полягає у поглибленні та уточненні знань про закономірності формування й розвитку окремої термінології як лексичної підсистеми української мови, уможлиблюють тенденції до її подальшого розвитку. *Практичне* значення полягає в тому, що отримані результати слугуватимуть для укладання словників термінів бджільництва та суміжних галузей знань, у навчальному процесі під час викладання спецкурсів з термінознавства та курсу української мови за професійним спрямуванням.

Знайомство із публікаціями дисертантки переконує, що концептуальні положення дисертації знайшли адекватне висвітлення в них. Авторка повною мірою використовує напрацювання цих публікацій у структурі своєї роботи.

Текст автореферату повністю відповідає тексту дисертації.

Однак хочемо висловити декілька зауваг та побажань:

1. Не зрозуміло, чому синонімія й антонімія передують розгляду полісемії й омонімії.

2. Яке відношення до формування української термінології бджільництва мали російськомовні видання «Труды вольного экономического общества (1767-1774)»? Чи можна російськомовні праці вважати джерелами української термінологіки? (С.66-67).

3. У деяких термінах розділу про словотвір процес деривації підмінено розглядом структури, а не способу творення (С.176-179).

4. Є неточності у визначенні способу термінотворення (вони у роботі вказані (С.157-158): *обліт*, *виліт* утворено від *вилітати*, *облітати*, а не від *літ*; *підвоцувати*, *провоцити* – теж не точно визначені.

5. Є розбіжності й у зазначенні кількості розглядуваних термінів. На С. 35 читаємо: «Джерельною базою дослідження слугував корпус українських бджільницьких термінів (близько 10 тисяч)...». Однак, за підрахунками дисертантки, у ядрі налічується 2 947 термінів, у ядерній зоні 600 терміноодиниць. Приядерну зону творять терміни, похідні від ядерної зони – прикметники, дієслова, терміни-словосполучення, їх є 2 347. На периферії І.В.Шматко виявила 6 707 термінів. Що в сумі значно перевищує 10 тис.термінів (С.114).

Висловлені міркування та зауваги не ставлять під жодний сумнів якість і цінність виконаного **І. В. Шматко** дослідження. Ця праця внесе новий живий струмінь в обговорення й успішне розв'язання багатьох складних і невідкладних завдань сучасного українського термінознавства.

Робота цікава, самостійна, містить нестандартну схему аналізу матеріалу.

Вважаємо, що дисертація «Формування та системно-словотвірна організація української бджільницької термінології» відповідає п.п. 9–14 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Кабінетом Міністрів України від 24.07.2013 № 567, а її автор **ШМАТКО ІННА ВОЛОДИМИРІВНА** цілком заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (035 – філологія).

Доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету
ім. І. Франка

І.М. Кочан

3 грудня 2018 року

